

TEVESZ LÁSZLÓ

Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák párt által képviselt alkotmányos–nemzeti hagyomány, 1860–1868

Mivel a témánkban született szellemtörténeti, marxista és kortárs történeti koncepciókat másutt már összefoglaltuk,¹ hadd legyen elég itt csupán arra utalnunk, hogy a liberális politikai nemzetfogalom és az erre épülő 1868-as nemzetiségi törvény megítélése körül manapság nincsenek komolyabb eszmetörténeti viták. A témával foglalkozó szerzők egybehangzó véleménye szerint a nyugatra tekintő, egyszersmind a magyar közjogi hagyományokat is gondosan ápoló 19. századi honi liberálisok a francia nemzetállam alapelveit és a magyarországi nemesi nemzet örökségét ötvözték egymással. A reformkorban abban bíztak, hogy a nemesi előjogok kiterjesztésével, a társadalmi csoportok érdekeinek összehangolásával, a magyar nyelv hivatali polcra emelésével és a magyarosodás viszonylag óvatos előmozdításával, valamint a magyar állam közjogi különállásának megerősítésével és területi épségének helyreállításával Magyarország közelíteni fog a francia nemzetállami mintához. Az 1848–1849-es tapasztalatok függvényében a liberális politikusok jobbjai néhány ponton engedtek eredeti célkitűzéseikből, elsősorban a közéleti nyelvhasználat és az anyanyelvi oktatás terén – állítják történetíróink –, a magyar állam területi–közjogi egységét azonban soha nem adták fel, s a politikai nemzetfogalom törvénybe iktatásával kőbe vették a magyarság szupremáciáját sugalló „egy nemzet, egy állam” elvét. Ebben az összefüggésben meglehetősen pozitív színben tűnik föl Eötvös József Világos utáni szerepe, aki az európai körülmények aprólékos számbavételével és a nyugati civilizáció folyamatának mélyenszántó elemzésével a kortársainál jóval szélesebbre vonta a nemzetiségi kérdés horizontját. Néhány történész úgy ítéli meg, hogy Eötvös ezzel együtt sem tudott sokkal nagyobb vonalú ajánlatot tenni a Magyarországon élő nem magyar népeknek, mint amit az 1868-as törvény végül kimondott; koncepciója nem feszítette szét a magyar liberális politikai nemzetkonceptió kereteit.² A többség ellenben akként érvel, hogy Eötvös nem csak gondolkodóként, de gyakorló politikusként, a nemzetiségi törvény előkészítőjeként is kiemelkedett a korabeli magyar politikai kultúra nacionalista közegéből. S amíg ő a nemzetiségek egyenjogúsításából indult ki, addig a nemesi közvélemény nyomásának engedő, illetve saját közjogi nemzetkonceptiójához állhatatosan ragaszkodó Deák Ferenc nyelvkérdéssé fokozta le a nemze-

¹ Tevesz László: *A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója. 1849–1868*. Kút, 4. évf. (2005) 2. sz. 45–47.

² Schlett István: *Az 1868-as nemzetiségi törvény képviselőházi vitája*. Budapest, 2001. 5–23.

tiségi problémát, s a nem magyar népek megnyerésére alkalmatlan „politikai nemzet” elvét foglalta bele a tárgyalt törvénybe.³

Ha távolról tekintjük a kérdést, csakugyan úgy tűnhet, mintha a magyar liberálisok a reformkorban francia államnemzeti modell érvényesítésére, Világos után jobb híján pótlására törekedtek volna, s innen nézve Eötvös koncepciója kétség kívül mesze kiemelkedik a magyar nacionalizmus hagyományából. Ha azonban a liberális magyar politikai kultúra mélyebb megismerésére – a kortársak rendelkezésére álló gondolati és jogi tradíciók aprólékos vizsgálatára, illetve az egykorú közvélemény megértő elemzésére – vállalkozunk, merőben más benyomásunk támad. Észre fogjuk venni, hogy a francia nemzetállami berendezkedésről a magyar liberálisok derékhadának már a reformkorban is meglehetősen rossz véleménye volt. A vármegyékben megszerveződő reformellenzék szószólói, egyben a Pesti Hírlap legjobb tollú publicistái – elsősorban Kossuth, Pulszky Ferenc és Wesselényi Miklós – élesen elítélték a társadalmi életet adminisztratív eszközökkel igazgató, bürokratikus politikai berendezkedés minden formáját – köztük a franciát. Sőt, Kossuth a Hírlapot egynyesen a francia állammodell „engesztelhetetlen ellenségének” nevezte, mondván, a francia nemzettől „mindent lehet tanulni, csak alkotmányt s közigazgatási rendszert nem”.⁴ A magyar liberálisok az angolszász társadalmak példáját méltatva, a „jakobinus” és a „porosz” típusú berendezkedést élesen bíráló európai gondolkodók irányadását alaposan fontolóra véve fejtették ki véleményüket a nemzeti kérdéstről, egyszersmind büszkén emlegették a magyar társadalom széleskörű önkormányzatát biztosító honi intézményi–alkotmányos tradíciókat. Olyan nemzetmodell lebegett szemek előtt, amelyben a központi kormányzat – akár a fennálló abszolutista, akár az országgyűlésnek felelős leendő nemzeti – csekély társadalomformáló szerepet játszik. Az ország reformja, az érdekek egyesítése, a társadalmi összetartozás kiformalódása, a kultúra felvirágzása, egyszóval a „nemzeti újjászületés” nagy munkája ugyanis jórészt a társadalmi önszerveződés terepén, a vármegyei, városi és helyhatósági önkormányzatok, az autonóm felekezeti gimnáziumok és a civil egyesületek keretei között megy végbe.⁵

Témánk szempontjából külön hangsúlyoznunk kell, hogy e nemzetfogalom, pontosabban a mögötte álló alkotmányos–jogi hagyomány a vallásfelekezetek szabadsága keretében magában foglalta a helyi közösségek vallási, oktatási és művelődési autonómiáját. A reformkori liberálisok közjogi álláspontját megalapozó 18. század végi rendi mozgalom az „ősi magyar alkotmány várának legerősebb sáncát” adó „sarkalatos törvények” alatt az Aranybullát, a bécsi és a linzi békét, az e békéket megerősítő 1608-as és 1647-es törvényeket, IV. Ferdinánd és I. Lipót becikkelyezett koronázási hitlevelét értette, s az 1790. évi törvényekben jórészt a 17. századi állapotokat igyekezett visszaállítani. Ezek a törvények részint Magyarország közjogi különállását, részint a bevett protestáns felekezetek, a szabad királyi városok, a mezővárosok, a falvak és az egyházközösségen belül kisebbséget alkotó

³ Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig*. Budapest, 1990. 78., 143–146.; Deák Ágnes: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése”. *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója 1850–1868*. Aetas, 6. évf. (1990) 1–2. sz.; Péter László: *Az 1868. XLIV.tc.: „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok nyelve*. Aetas, 8. évf. (1992) 4. sz.; Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Budapest, 1993. 35–36., 80–81., 118–120.; Kiss Károly – Lovas Krisztina: *Történelem és nemzet: tanulmánykötet Galántai József professzor tiszteletére*. Budapest, 1996. 22–23., 35–42., 52–58., 68–82., 111–112.; Bódy Pál: *Eötvös József*. Budapest, 2002. 103–115.; Gángó Gábor: „...mód nyújtassék neki gyermekei neveltetésére, kiművelésére. Az 1868. évi törvény korunk nemzetiségpolitikájának tükrében. Új Horizont, 32. évf. (2004) 1. sz. 79–88.

⁴ Pesti Hírlap, 1843. ápr. 9. 237. sz.

⁵ Pesti Hírlap, 1842. 157., 158., 159. sz., 1842. júl. 3., 7., 10., 1843. 256. sz., 1843. jún. 15.

fiókegyházak vallási önkormányzatát, templomhasználati, iskolaműködtetési, tanügyi és társaságalapítási jogát mondták ki.⁶ Ilyképpen pedig lehetőséget adtak arra, hogy az egyházigazgatás alsó szintjén a hitéleti, oktatási és művelődési intézmények az illető helyi gyülekezet anyanyelvi–kulturális igényei szerint szerveződjenek. Sőt, a „társadalmi egyetértés” megvalósítása érdekében a sarkalatos törvények közé iktatott 1790: XXVII. törvénycikk a – jórészt szerb és román ajkú – görögkeletiek „egyenjogúságáról” is rendelkezik, egyszersmind a görögkeleti egyház számára „az alapítványok, a tanulmányi rendszer és az ifjúságnevelés” „teljes szabadságát” is biztosítja.

Bár a reformkori alkotmányos érvelésben egyértelműen az ország közjogi különállására esett a hangsúly, a bécsi és a linzi béke pontjai, illetve az 1790-es országgyűlés vallásügyi végzése a reformellenzék olvasatában is az alkotmányos szabadság fontos biztosítékai voltak. Az pedig a magyar liberálisok derékhadának esze ágában sem volt, hogy a fennálló felekezeti–oktatási intézményrendszer felszámolásával, a „francia” típusú nemzetállam mintáját követve teljesen szekularizált, egységesített, államilag szigorúan ellenőrzött közoktatási rendszert építsen ki. Amikor e csoport szószólói a közoktatás magyar nyelvűségéről és a protestáns egyházak uniójáról beszéltek, illetve a „pánszláv” eszméket dédelgető szlovák nyelvűművelő és irodalmi társulatok működését nehezményezték, csakis a felekezeti középiskolák, köztük az evangélikus líceumok oktatási nyelvét akarták latinról magyarra váltani, biztosítván, hogy a leendő magyar középosztály művelt elitje „magyar nyelvű és szellemű” közegben nevelkedjék föl. A „falusi népiskolákat” illetően viszont Kossuth és táborá beérte volna annyival, hogy a magyar nyelv csupán tantárgyként kerüljön bevezetésre, s elfogadta, hogy a többi tantárgy oktatása, illetve a gyülekezeti hitélet továbbra is a helyi közösség anyanyelvén folyjék.⁷ Ezen felül Wesselényi – az 1790-es rendi mozgalom törekvéseit továbbgondolva – még külön arra is utalt, hogy a görögkeleti románság alkotmányos létét nem csupán az egyéni szabadság biztosításával lenne múlhatatlanul szükséges megerősíteni, hanem az egyházi önkormányzat kiépítésével is (a báró itt nyilvánvalóan a karlócái metropolitától és szerb jellegű „nemzeti–egyházi” kongresszustól független, önálló román érsekség létrehozására gondolt).⁸ Hasonló húrokat pendített a magyar–nemzetiségi érdek-egyesítés ügyének másik nagy barátja, Gorove István, aki szerint „magyar hazánk, magyar alkotmányunk az, mely a vallási egyenlőségnek első[ként] veté meg alapját, mely e vallási egyenlőséget egészé terjedelmében helyre állítandja”, azaz biztosítani szándékozik az ország összes felekezetének egyenjogú önkormányzatát. „Vallási egyenlőség az, mely a még kibékítetlen érdekeket összefűzve, s az embereket, az egymástól emiatt elfordultakat, meleg, őszinte kézszorításra bírja. Katolikus, protestáns, óhitű, magyar vagy szláv, a státushatalomnak egy fókán, egyenlő pártolás alatt állnak [majd]; itt pedig kéz a kezét megérintheti, kebel kebelre borulhat, s a nemzeti egyetértés szelleme mosolyogva nézendi majd ez annyira várt jelenetet.”⁹ Ebben az összefüggésben válik egyértelművé a politikai nemzet klasszikus megfogalmazása, amely szerint a nemzet történetileg kialakuló „historiai faktum”, több

⁶ Lásd erre a bécsi, illetve a linzi békét megerősítő törvénycikkeket (1608. I. tc., 1647. VI., VII., VIII., IX., X., XI., XII. XIII. XVI. tc.), az e békéket ugyancsak megerősítő, egyben az ország különféle szabadságairól és kiváltságairól szóló koronázási hitlevelek becikkelyezését (1622. II. tc., 1638. I., 1659. I. tc.), valamint a 17. századi vallási törvények újbóli megerősítését (1790. XXV., XXVI. tc.).

⁷ Pesti Hírlap, 1841. 11., 29., 33., 34., 37., 44., 59., 66., 70., 73., 76. sz., 1841. febr. 6., ápr. 10., 24., 28., máj. 8., jún. 2., júl. 24., aug. 18., szept. 1., 11., 22., 1842. 183., 184. sz., 1842. dec. 2., 6., 1843. 209., 210., 212. sz., 1843. jan. 1., 5., 12.

⁸ Pesti Hírlap, 1842. 162., 163., 164. sz., 1842. júl. 21., 24., 28.

⁹ Gorove István: *Nemzetiség jelenünk szempontjából*. Pest, 1842. 88–90.

nép csoportból álló, de politikailag egységes, közös alkotmánnyal bíró közösség; belső kohéziója a felsőbb „társasági élet” nyelvi–kulturális összhangját követeli meg, a lokális „népélet” keretein belül azonban megengedi a különféle nyelvek és kulturális hagyományok érvényesülését.¹⁰

Ezek a reformkori elképzelések eredendően is túlmutatnak a „francia” államnemzet-modellen, akárcsak az etnikumok államszerveződését feltételező „német” nemzetkonceptción, hiszen a nemzet lényegét éppen az állami és az etnikai szféra között, a társadalmi önszerveződés dinamikájában ragadják meg. Az 1849 előtti és utáni törekvések közötti különbség abban áll, hogy amíg a reformkoriak a középosztályi önszerveződés közigazgatási, középiskolai és civil fórumain mindenáron meg akarták akadályozni a nem magyar nyelvek és kultúrák érvényesülését, addig a Világos utániak a társadalmi élet és a közigazgatási rendszer magasabb szintjein is teret engedtek a nyelvek és kultúrák szabadságának, miközben persze továbbra is a vagyomban, politikai befolyásban és társadalmi súlyban első helyen álló magyarság gyarapodását remélték.

Az alábbiakban amellet fogunk érvelni, hogy Eötvös éppúgy e politikai hagyomány keretei között fejtette ki véleményét a nemzetiségi kérdéstről, mint az ország nyelvi–kulturális sokszínűségével józanul számoló liberális elvbarátai. Előbb a Deák körül csoportosuló liberális „párt” nemzeti–nemzetiségi elképzeléseit foglaljuk össze röviden, majd Eötvös nézeteit igyekezünk elhelyezni ebben a szellemi közegben, miközben az eötvösi elképzelésekre folyvást reflektáló liberális közvélemény megnyilatkozásait is igyekezünk rekonstruálni.

A „Deák-párt” nemzeti–nemzetiségi koncepciója és Eötvös helye a liberális politikai kultúrában

Mielőtt a Deák-párt politikai koncepcióját elemeznénk, nem árt néhány szót ejtenünk arról, hogy a magyar liberális politikusok az 1848–1849-es események döntő hányadában nem engedtek a reformkorban kialakított nemzeti programból, azaz a nem magyar népcsoportok nyelvi–kulturális igényeit csupán felekezeti, egyházközségi és iskolai keretek között tartották kielégíthetőnek. Szemléletükön végül azért voltak kénytelenek változtatni, mert törekvéseiket kétfelől is komoly kihívások érték. Az egyik kihívás az volt, hogy magyarországi szlovákok és szerbek, illetve az erdélyi románok 1848 tavaszán–nyarán egymás után fogalmazták meg önálló nemzeti programjaikat, amelyek mind a nyelvhasználati jogok, mind a közigazgatási berendezkedés terén jócskán túlmutattak a magyar elképzeléseken, sőt jelentős pontokon élesen szemben álltak az 1848-as törvényekben kialakított polgári–liberális politikai modellel.¹¹ A másik kihívás az volt, hogy a „nemzeti egyenjogúsítás” programjáról, amely a különféle népcsoportok nyelvi–kulturális és/vagy területi autonómiáját ígérte, a Habsburg-monarchia másik felében komoly vitákat folytattak az osztrák–német és a cseh politikusok, mi több az udvar is hajlott arra, hogy foglalkozzék e kényes kérdéssel.¹² Mivel viszont Ferenc József 1849-es oktrojált alkotmánya a „nemzeti egyenjogúsítás” gyakorlati vonatkozásairól hallgatott, az udvarban csalódó román politikusok hajlandók voltak tárgyalóasztalhoz ülni a császári és a cári seregek harapófogójába szoruló magyar féllel. Az

¹⁰ Pesti Hírlap, 1842. 155. sz. 1842. jún. 26.; Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a társasági philozóphiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Buda, 1843. 163–168.

¹¹ Gergely András: *A forradalom és az önvédelmi háború*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003. 248.

¹² Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest, 1975. 100–104.; Deák Ágnes: *A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Tervek és koncepciók a birodalom újjáalakítására*. Aetas, 13. évf. (1997) 4. sz. 5–44.

1849 júliusában megkötött magyar–román békeegyezmény és az erre épülő, ugyancsak ebben a hónapban elfogadott szegedi házhatározat a magyar liberális törvényhozás szemléleti fordulatát jelzi: immáron a nem magyar többségű községi és törvényhatósági közgyűlésekben is megengedte a nem magyar nyelv használatát, illetve az önálló görögkeleti román egyházkormányzat kialakítására is ígéretet tett.¹³ Azt persze hangsúlyoznunk kell, hogy e törvényerejű határozat nem gondosan kiérlelt, végleges álláspontot tükrözött, hanem az események sodrában kialakult kompromisszumot. Valószínűleg mindkét fél, a magyar is, a román is abban bízott, hogy az egyezséget a saját szempontjai érvényesítésével lehet majd kedvezőbb körülmények között végleges formába önteni.¹⁴ E helyzetnek megfelelően a határozat *preambuluma* nem fogalmaz egyértelműen: a „magyarországi népiségek szabad nemzeti kifejlődéséről” beszél, amelybe a nem magyar népek leendő önálló intézményesülését éppúgy bele lehetett érteni, mint amiről a házhatározat ténylegesen szól: a fennálló intézményes keretek között érvényesülő nyelvi–kulturális autonómiát.

Az előbbi lehetőséget a nem magyar népekkel való megegyezés mikéntjét fáradhatatlanul kereső emigráns Kossuth 1851-es alkotmányterve bontja ki: nem mond le Magyarország politikai–területi egységéről, az államkeretek között csak egyetlen nemzetet ismer el, a kollektív jogokat viszont megadja a nem magyar népeknek, s ennek jegyében lehetőséget biztosít nekik arra, hogy a decentralizált szerkezetű evangélikus önkormányzat mintájára önálló kulturális intézményrendszert hozzanak létre.¹⁵ Kossuth néhány évvel később abban is újat hozott, hogy Magyarország sorsát a Duna mentén élő, független nemzetként megszerveződni vágyó népcsoportokéval kötötte össze, együttműködést szorgalmazva a magyarság, a románság, a horvátság és a szerbség között, vagyis úttörője volt annak a nemzetszemléletnek, amely a magyarság jövőjét „kelet-közép-európai” összefüggésekben képzelte el.

A másik változatot, amely a fennálló intézményes keretek között tervezte a nem magyar nyelvi és kulturális igények kielégítését, az 1850-es évek derekára a Deák politikája mögé fölsorakozó politikai gondolkodók fogalmazták meg. Ők a reformkori liberális nemzet-szemlélet, illetve a háttérben álló régi, egészen a 17. századig visszanyúló hagyomány jegyében írták le a magyarság sorsát: a Nyugat és a rajta kívül álló „barbár” világ éles ellentétében gondolkodtak. Az önálló alkotmánnyal bíró Magyarországot egyértelműen a „nyugati polgárosodás” szerves részének, sőt szilárd védbástyájának tartották, ugyanakkor a magyarság, illetve a magyarországi társadalom kulturális és gazdasági elmaradottságát tarthatatlannak ítélték. A cári Oroszországgal azonosított „Északban” a despotizmus megnyilvánulását látták, s az ország közjogi helyzetét, illetve magyar és nem magyar polgárok viszonyát ebből a civilizációs látószögéből nézték. A „germán” hatalomtól közjogilag akartak önállóak maradni; „Északtól” a civilizációs törésvonalak mentén, a nyugati polgárosodás részeseként és eltökélt védelmezőjeként határolódtak el; a nem magyar népeket a despotizmus „pánszláv” erőtől igyekeztek politikailag elszigetelni; s mindennek érdekében arra törekedtek, hogy a magyarság a „nyugati polgárosodás” zászlóvivőjeként, kultúráját kibontakoztatva s az ország társadalmi és gazdasági viszonyait megreformálva hágjon az európai civilizáció legfelső lépcsőfokára.

¹³ Varga János: *Románok és magyarok 1848-49-ben*. Budapest, 1995.; Gergely András: *1848-ban hogy is volt?* Budapest, 2001. 452–453.; Gergely András: *Kossuth nemzetiségi politikája 1847–1853*. Tiszatáj, 56. évf. (2002) 9. sz. 82.

¹⁴ Miskolczy Ambrus: *Kísérlet az interetnikus kapcsolatok szabályozására: az első magyar nemzeti „törvény”*. Magyar Tudomány, 45. évf. (2000) 3. sz. 279–288.

¹⁵ Gergely: *Kossuth nemzetiségi politikája*, 82–84.

E szellemi csoport legfőbb szószólója a politikai gondolkodás és a szépirodalom terén egyaránt maradandót alkotó Kemény Zsigmond volt, aki szimbolikusan Széchenyi reformkori elképzeléseire kanyarodott vissza, tartalmilag viszont a polgárosodás fent röviden összefoglalt koncepcióját, lényegében tehát a liberális ellenzék reformkori elképzeléseit gondolta tovább. Az ország esélyeit a forradalom utáni helyzetben latolgató röpirata a „veszélyeztetett magyar faj megvédését és nemesebb kifejtését” szorgalmazza, amit szerinte a józan magyar politikusoknak az „európai polgárosodás nagy kérdéseivel” és a Habsburg „birodalmi szempontokkal” kell összhangba hoznia. A magyarságnak tehát az „európai súlyegyen” határai között szükséges haladnia: el kell fogadnia a Habsburg-monarchia fennmaradását, s szembe kell néznie a balkáni helyzet kibontakozó veszélyeivel. Bár a bécsi udvar és a cár politikai és háborús kérdésekben együttműködött, Kemény a „germánok” és az „ájult” Törökország ígája alól rövidesen felszabaduló, az orosz rokon pártolását bíró „szláv” népcsoportok jövődőlbeli küzdelmét jósolta. Hogy ebből a leendő konfliktusból a nyugati civilizáció, a Habsburg-monarchia és a magyarság egyaránt győztesként kerüljön ki, Kemény szerint a bécsi udvarnak fel kell adnia a germanizálás politikáját, és el kell vállalnia a balkáni térséget polgárosító civilizációs hivatását. Ha ugyanis a török birodalom felbomlása a balkáni népek megbékítése és a Habsburg-monarchia kereteit feszegető népcsoportok megnyerése nélkül, a nyelvi–kulturális konfliktusok kiéleződése mellett megy végbe – fejtegette a báró –, akkor aligha lehet majd a Habsburg Birodalom „szláv” föderációvá alakítását megakadályozni. Ebben az összefüggésben Kemény szerint a magyarságra a germán és a szláv népek közötti közvetítő szerepe hárul, következésképpen a bécsi kormánynak vissza kell állítania Magyarország közjogi különállását.¹⁶

Kemény meg volt róla győződve, hogy e helyzetértékelés igazságát csakhamar az udvar is be fogja látni; a magyarságnak viszont addig is komoly erőfeszítéseket kell tennie a társadalmi önszerveződés terén. Az erdélyi báró és elvbarátai – mindenekelőtt a szakirodalomban „Deák-párt” néven ismert, lazább-szorosabb baráti és eszmei szálakon már ekkor összefűződő szellemi csoportosulás képviselői, Arany János, Csengery Antal, Lukács Mór és Gyulai Pál személyében – azt tartották a legfontosabbnak, hogy a „veszélyeztetett” magyarság semmiképpen ne adja fel kulturális sajátosságait és nemzeti öntudatát, de ne is rekedjen meg a rendi állapot korszerűtlen keretei között, vagy zuhanjon vissza a népelet még archaikusabb szintjére. Akik a Deák-párt szűkebb szellemi köréhez tartoztak, mindnyájan oda kívántak munkálni, hogy a nemesség gazdaságilag is, kulturálisan is polgárosodjék, a városi polgárság magyarosodjék; színvonalas magyar nyelvű szépirodalmi és tudományos élet bontakozzék ki; lépjenek életbe a jogegyenlőséget biztosító és az anyagi gyarapodás feltételeit megteremtő ’48-as törvények.¹⁷ Mindettől – akárcsak a reformkorban Kossuth és tábora – a művelt, vagyonos, erős és magyar jellegű középosztály kiforrásának, egyszerűsége a nem magyar népek megnyerését remélték. Magyarország közjogi–politikai helyzetével józanul számolva a többség az előbbire helyezte a hangsúlyt, mindenekelőtt a kultúra s különösen az irodalom és a tudomány terén szorgalmazva a magyarság megújulását. Kemény viszont a magyarországi nem magyar népek megnyerését már az ’50-es évek elején is kulcskérdésnek tartotta. A reformkor liberális törekvéseit újrafogalmazva olyan „politikai nemzetben” gondolkodott, amely szerint a közös érdek, a közös történelem és a

¹⁶ Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Budapest, 1987. 492–533.

¹⁷ Kemény: *Változatok a történelemre*, 387–426.; Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Budapest, 1971. 123–257. Tágabb összefüggésekben tárgyalja a kérdést: Sötér István: *Nemzet és haladás: irodalmunk Világos után*. Budapest, 1963. 95–258., 336–424.; Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. 2. köt. Budapest, 2010. 231–251.

közös politikai jövő az éles nyelvi különbségek ellenére is egyetlen, összetartó politikai közösséggé formálja az országban lakó népeket. „Ha vegyes ajkú országokban valahol, bizonyosan nálunk volt kifejlődve a politikai nemzetiség és azon közszellem, mely a különböző nyelvű, *de egy érdekű és egy politikai jövővel bíró* népiségeket összekötötte. A másfél-százados török rabiga sem irthatta ki a népiségekből az állami egység, a politikai nemzetiség eszméjét.”¹⁸ Ezt az etnikumokon átívelő nemzeti közszellemet, másképpen a politikai nemzetet „századokon át gyűjtött kincsét” Kemény csakis amellett gondolta megőrizhetőnek és „eszélyesen gyarapíthatónak”, ha engedve a reformkori nemzeti politikából a lehető legtágabb keretek között kielégítjük a „hazánkban élő többi népfajok méltányos” igényeit, és semmiféle adminisztratív eszközzel nem pártoljuk a magyar kultúrát.¹⁹ Széchenyire hivatkozva igyekezett kortársait meggyőzni az erdélyi báró arról, hogy a magyarság fölényét kizárólag társadalmi önerőből, a közösségi önszerveződés körében, a „szellemi túlsúly” és a műveltség vonzereje révén lehetséges elérni. Ellen kell állni minden olyan „tervnek és törekvésnek”, amely ezenkívül, „más módokon és eszközökkel akarná terjeszteni” a magyar „nyelvet és nemzetiséget”. Mert „ha ti testvéri szívességet tanúsítandatok a többi népek iránt, most a magán-, később pedig a közéletben is, akkor eltaláltátok az eszközt, mely által e haza minden ajkú lakosai a magyar politikai nemzetiség érzelmét gyarapítsák keblökben, és látni fogandjátok, miként e népek nem tartván elnyomatási szándéktól, önként állnak a belkormányzás azon részeinek, melyek nélkül a közigazgatásnak összhangzása valósággal lehetetlen, a többség nyelvén – mely hazánkban a magyar – leendő vezetésére”.²⁰

Kemény nem fejti ki részletesen véleményét abban a kényes kérdésben, hogy a „közéletben” milyen lehetőségeket biztosítana a nem magyar népek számára, amint azt is homályban hagyja, hogy a közigazgatás mely „részein” tartja szükségesnek a magyar nyelv kizárólagos megtartását. Az mindenestre sokat mondó, hogy bár Kemény mindig is élesen ostromozta az országot provinciális viszálykodásokba süllyesztő megyei „bunkokráciát”, már a reformkorban sem volt a francia típusú centralizáció híve. Akárcsak az ellenzéki liberálisok többsége, maga is nagy megbecsüléssel nyilatkozott a decentralizált szerkezetű angol közigazgatási berendezkedésről; a bürokratikus „tervhajhászással” szemben a történetileg kialakuló alkotmány körületekintő, a helyi sajtóságoknak, a társadalom közérkölcseinek és a gyakorlati élet tapasztalatainak egyaránt megfelelő átalakítását javasolta; a magyar polgárosodás intézményes feltételeit pedig a „hírlapszabadság” és a jobbágyfelszabadítás mellett éppen a „helyhatósági önkormányzatiságban” látta.²¹ Ebben az összefüggésben talán nem érdektelen, hogy már az 1840-es években azt szorgalmazta, hogy a „királyföldi” románok egyházi, iskolai és helyhatósági „belviszonyaikat” anyanyelvükön igazgathassák.²² Az 1850-es években viszont nem ment bele részletesen sem a közigazgatási, sem a nemzetiségi kérdés fejtegetésébe, más problémák megoldása kötötte le a figyelmét. Az évtized első felében az irodalmi élet egyik legbuzgóbb szervezője, egyszersmind maga is igen termékeny regényíró volt. Az évtized derekától pedig a Pesti Napló élén – megszakításokkal szerkesztőként, egészen a '60-as évek közepéig a lap legbefolyásosabb tollforgatójaként – immáron politikailag is igyekezett a Deák törekvéseit pártoló kiváló szellemeket egy táborban összefogni.

¹⁸ Kemény: *Változatok a történelemre*, 497–511., 517., 524.

¹⁹ Kemény: *Változatok a történelemre*, 181.

²⁰ Kemény: *Változatok a történelemre*, 542–547.

²¹ Kemény Zsigmond: *Korkívánatok*. Budapest, 1983. 135–141., 415–443. Kemény alkotmányfelfogására lásd bővebben: Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 55–60.

²² Kemény: *Korkívánatok*, 245–274.

Deák stratégiájával összhangban az volt a legfőbb célja, hogy a nemzeti közvéleményben ébren tartsa az alkotmányosság szellemét, a társadalmi–politikai erőket a magyar kultúra ápolására és az alkotmány visszaállítására összpontosítsa; s a „belkormányzat” ügyeiről folyó komolyabb vitákat az alkotmány visszaállítása utáni időkre odázza.²³

Ha ebben a szellemi közegben akarjuk Eötvöst elhelyezni, megállapíthatjuk, hogy a báró az '50-es évek derekától lazább-szorosabb szálakkal – részint személyes kapcsolatainak keresztül, részint politikai meggyőződése révén – ugyancsak a Deák-párthoz kötődött, miközben a polgárosodásról, a nemzetről és a nemzetiségi kérdésről már az '50-es évek első felében teljesen önálló, tudományosan jól megalapozott véleményt fogalmazott meg. Tudományos programját a nyugati „keresztény polgárosodás” mélyenszántó vizsgálatának szentelte, az európai civilizáció menetének törvényszerűségeit, strukturális összetevőit és lehetséges jövőjét akarta feltárni. Tudományos álláspontja kialakításával kölcsönhatásban formálódott ki a véleménye arról, hogy a nyugati civilizáció védfalát adó Habsburg-monarchia tartományainak milyen lehetőségei mutatkoznak a megmaradásra. Eötvös a legfőbb problémát abban látta, hogy a kor „uralkodó eszméit” a politikai mozgalmak helytelenül fogták fel, így a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség szempontjai kibékíthetetlen ellentétbe kerültek egymással, sőt az európai civilizáció jövőjét veszélyeztető konfliktusok forrásává váltak. A helyesen felfogott eszmék érvényesülése érdekében Eötvös mindennekellőtt a keresztény örökségen alapuló egyéni szabadság kiteljesedése előtt egyengetné az utat. Bár érzékenységet mutat a pauperizmus problémája iránt éppúgy, mint a különféle népcsoportok nyelvi–kulturális igényei iránt, a fennálló társadalmi–politikai rendet radikálisan felforgatni szándékozó kommunista és nacionalista törekvéseket egyaránt elítéli. Meglátása szerint a nemzetiségi eszme jelenlegi, helytelen felfogása az egyes népcsoportok „uralomvágyát” fejezi ki: a többségi népcsoport a kisebbségek elnyomására törekszik, a kisebbségi népcsoportok a fennálló államkereteket veszélyeztetik. A megoldást a történetileg kialakuló nagyobb államalakulatok fennmaradásában látja, az egyéni szabadságot aláásó népszuverenitás helyett pedig a fennálló tartományi és a helyi önkormányzatok megerősítését szorgalmazza. Úgy érvel, hogy ezek az önkormányzatok védik az egyén szabadságát, egyszersmind a különféle népcsoportok kulturális önszerveződését is lehetővé teszik. Ennek fényében kívánja Eötvös Ausztria fennmaradását biztosítani. Vitába száll az „egyenjogúsítás” azon értelmezésével, amely a nyelvi–kulturális csoportokat kollektív jogalanynak tekinti, hiszen a birodalomban a különféle etnikumok keverten élnek, a helyi kisebbségek elnyomásának veszélye nélkül nem lehet megadni számukra a területi–közigazgatási autonómiát. Helyette a történetileg kialakuló közigazgatási határokat veszi alapul, s olyan decentralizált szerkezetű, de egységes birodalmi alkotmányt javasol, amely a tartományok és a községek számára széles körű autonómiát biztosít.²⁴

Eötvös ezzel a koncepcióval nem állt teljesen távol Kemény szemléletétől, hiszen maga is a fennálló intézményes keretek között akarta a nemzetiségi kérdést megoldani, akárcsak az erdélyi báró; lényeges pontokon azonban különbözött is tőle. A civilizáció keleti bástyá-

²³ Kosáry Domokos – Németh G. Béla. (szerk.): *A magyar sajtó története*, 2/1. köt. 1848–1867. Budapest, 1985. 372–385.

²⁴ Gergely András: *Eötvös korszerűtlen koreszméi*. Új Forrás, 17. évf. (1985) 1. sz. 33–38.; Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, 1989.; Deák: „*A magyar nemzet jövője cultura kérdése*”, id. mű; Schlett: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, 20–34. Eötvös tudományos munkásságára és az '50-es évek elején kifejtett politikai koncepciójára lásd tágabb összefüggésekben: Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999.; Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi: kontextus és kritika*. Budapest, 2006.

jának nem a közjogilag önálló Magyarországot, hanem a Habsburg-monarchiát tartotta, Magyarország autonómiáját csupán tartományi minőségében vélte elképzelhetőnek. A nemzeti öntudatnak pedig sokkal kisebb és kevésbé tartós történeti jelentőséget tulajdonított, mint a Deák-párt szellemi köre. Keménynél a közjogilag önálló Magyarország és a magyarság, Eötvösnél a Monarchia és az egyén áll a kárpát-medencei polgárosodás középpontjában.

Bár az *Uralkodó eszmék*et ért azon kritikákkal, hogy a mélyen tisztelt báró nagyszabású tudományos vállalkozása a nemzetiségi eszme történelemformáló szerepét, ezzel egyszersmind az önálló létéért küzdő magyarság legbecsesebb kincsét értékeli le, alighanem Kemény Zsigmond is egyetértett volna – a Deák-párt szűkebb szellemi körében mégsem érezte senki szükségét, hogy a köreiben nagy megbecsülésnek örvendő Eötvös nézeteit kipelengérezze. Sőt, mély elismeréssel adózott tudományos munkássága előtt, s elutasította azt a lehetőséget, hogy az *Uralkodó eszmék* megállapításait a Pesti Napló hasábjain tegyék közzé tárgyává. S már csak azért sem kellett Kemény Zsigmond körének különösebben aggódnia Eötvös koncepciója miatt, mert amikor ütött a cselekvés órája, s a magyar álláspontok érvényesülése előtt megnyílt az út, az *Uralkodó eszmék* szerzője egyértelműen Deák törekvései mellé állt, s éppen a legvitatottabb pontokon változtatta meg véleményét a nemzeti kérdéstről.²⁵

Hogy ennek az eszmei félfordulatnak mélyebb belső okai is voltak-e, vagy csupán a közvélemény igényeit tartotta Eötvös szem előtt, itt nincsen különösebb jelentősége. Elég annyit rögzítenünk, hogy immáron ő is szoros kölcsönhatást feltételezett az európai polgárosodás szakadatlan folyamata és a magyarság kulturális kibontakozása között, tág történeti-geopolitikai összefüggésekben beszélt a magyarság civilizációs küldetéséről, magáévá tette a politikai nemzet koncepcióját, s hosszasan értekezett Magyarország közjogi önállóságának szükségességéről. A *Pesti Napló* hasábjain megjelent rövid lélegzetű, de annál jelentősebb kérdéseket feszegető írásában a „nemzeti egyediség” és a technikai–infrastrukturális szféra közötti kölcsönhatást taglalva fogalmazta meg a magyarság azon feladatát, amely a Deák-párt s különösen Kemény Zsigmond politikai koncepciója középpontjában állott. Meg kell őriznünk „nemzeti egyéniségünket, annak tehetségeit s nemesebb hajlamait kifejlesztjük – írja –, de mindig szemünk előtt tartva azt is, hogy korunkban egyes, bármily kitűnő nép elszigetelve nem állhat, s azáltal biztosítja jövőjét leginkább, ha fennmaradása mások jólétével és szabadságával összefügg”.²⁶ Ugyancsak a *Pesti Napló* hasábjain jelent meg Eötvös akadémiai beszéde, amelyet Kazinczy emlékezete kapcsán mondott el. Itt Eötvös a magyarság és az európai polgárosodás történetileg kialakuló, szerves összefüggését feltételezi. Úgy érvel, hogy a magyarság ragaszkodása saját nemzeti nyelvéhez és szokásaihoz mindig is a nyugati civilizáció eltökélt védelmével párosult; az idő viszonyosságait kiálló nyolcszáz éves alkotmányának úgy őrizte meg eredeti szellemét, hogy közben az európai hatásokat folyvást sajátos politikai–jogi szerkezetéhez igazította; s azért sikerült önálló nemzetként fennmaradnia, mert Magyarország az „összes kereszténységnek védőfala” volt. „Férfias honszeretet” és „az emberiség közös ügyéért való lelkesedés”, „hív ragaszkodás saját nemzetiiségéhez” és munkálkodás „az emberiség közös feladatain” – ez az a történeti örökség, amelyhez Eötvös szerint a magyarságnak hűségeseznek kell lennie. A jelen körülmények kö-

²⁵ Az *Uralkodó eszmék* kritikájáról és Eötvös megváltozott nézeteiről bővebben: Deák Ágnes: *Nacionalizmusok ösztüüzében. Eötvös József, Kemény Gábor és Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai vitája (1856–1860)*. Doktori disszertáció. Kézirat. Szeged. 1990.; Deák Ágnes: *Útkeresés és hagyományörzés. Vita a nemzeti eszméről az 1850-es évek második felében*. Acta Universitas Szegediensis. Acta Historica – Tomus 114. évf. (2002) 37–57.

²⁶ *Pesti Napló*, 1858. 2–2388. sz., 1858. január. 3.

zött tehát a „kereszténység elveiből” kifejlődött új eszmék mellett szükséges lándzsát törnie, be kell töltenie helyét a „civilizáció nagy küzdelmeiben”, elsősorban most nem a csatamezőn, hanem a műveltség és a tudomány terén, s mindenütt – nyilvánvalóan például a jogegyenlőség ügyében –, ahol a civilizáció „nagy harcai folynak”.²⁷

Az *Uralkodó eszmék* korábbi bírálója, Kemény Gábor a Kazinczy emlékbeszédben saját álláspontja igazát látta érvényesülni. Eötvös viszont rövid lélegzetű, 1860-ban megjelenő röpiratában akként felelt, hogy Kazinczy emlékbeszéde logikusan következik az *Uralkodó eszmék* tételeiből, s a nagy tudományos munka témába vágó passzusait hosszasan idézve igyekezett ezen állítását bizonyítani. Számunkra nincsen jelentősége, hogy kinek volt igaza: az *Uralkodó eszmékből* csakugyan következik-e a Kazinczy emlékbeszéd vagy sem, annál érdekesebb viszont, hogy cikke lezárásaként Eötvös miként vélekedik a nemzetiségi kérdést magyarországi vonatkozásairól. Honunk helyzetét sajátosságoknak tekinti abban, hogy amíg más országokban a kisebbségek asszimilációja jórészt megvalósult, nálunk a honfoglalás óta keverten élnek egymás mellett a különböző ajkú polgárok. Ezt az állapotot inkább Magyarország történeti erényeként, semmint problémaként tartja számon, s Kemény Zsigmond politikai nemzetfogalmával rokon módon nyilatkozik. Magyarországon nyomait sem találjuk az ország közös érdekeit semmibe vevő lokálpatriotizmusnak – írja –, honunk lakói „Erdély széleitől Pozsonyig egy hon polgárainak érzik s vallják magokat”, következésképpen el kell ismernünk, hogy „azon elvek, melyek hazai intézményeknek alapul szolgáltak, helyesek, hogy azon eljárás, melyet a magyar törvényhozás és kormány a legújabb időkig követett, a legcélszerűbb vala arra, hogy minden nemzetiségnek méltányos igényei kielégítenek”. E „helyes eljárásokat” Eötvös három dologban látja. Abban, hogy a magyar jogrendszer soha nem érvényesített nemzetiségi szempontokat, a kiváltságok megszerzése elől senkit nem zárt el nemzetisége miatt; hogy a magyar törvényhozás tiszteletben tartotta a történelmi jogokat, Horvátországét és az erdélyi szász széküket éppúgy, mint az egyes városokét; s hogy Magyarország szerkezete széles autonómiát biztosított a helyhatóságok számára. „Csak ennek [a három tényezőnek] köszönhetni – írja Eötvös –, hogy e hon külön ajkú s nemzetiségű lakói nyolc századon keresztül egy ország polgárainak érezték magokat; hogy a másfél százados török járom alatt minden nemzetiség a közös haza felszabadításában látta saját szabadsága egyedüli reményét [...] hogy királyi városaink polgárai nyelvökre nézve tótok vagy németek maradtak, de soha egy percig nem szűntek meg magyarok lenni; s hogy sem az ország egysége azon szívósság által, mellyel hazánk külön ajkú lakosai saját nyelvök- s nemzetiségökhöz ragaszkodtak, sem ezen nemzetiségek léte az ország egysége által nem veszélyeztetett”. Voltaképpen nem más ez, mint a Kemény Zsigmond által megfogalmazott politikai nemzetkonceptió árnyaltabb leírása, amiből Eötvös végül azt a következtetést vonja le, hogy a helyhatóságok széleskörű önkormányzatával lehet kielégíteni a nem magyar népek igényeit.²⁸

Ha mindezekhez még hozzászámítjuk, hogy Eötvös 1860-ban külön röpiratot írt Magyarország közjogi különállása mellett érvelve, akkor teljesnek tekinthetjük a báró eszmei csatlakozását a Deák körül formálódó politikai csoporthoz. Nem véletlenül publikálta nemzetiségpolitikai nézeteit Lukács Móriccral és Kemény Zsigmonddal közel egy időben a *Pesti Napló* hasábjain, éppen abban a lapban tehát, amely a Deák politikáját támogató tollforgatók orgánuma volt. S mivel e három kiváló tollforgató fejtegetései részben átfedtek, részben kiegészítik egymást – Eötvös az alapelveket körvonalazta, Lukács és Kemény pedig inkább

²⁷ *Pesti Napló*, 1859. 246–2913. sz., 1859. október 28.

²⁸ Eötvös József: *Felelet Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől*. In: Fenyő István (szerk.): *Reform és hazafiság*. Budapest, 1978. 3. köt. 303–338.

gyakorlati szempontból taglalta a kérdést –, aligha járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a *Pesti Napló* közös nemzetiségpolitikai koncepciót képviselt.

A nemzetiségi igények és a magyar alkotmányos szabadság összeegyeztetésén fáradozó Eötvös megintcsak az európai polgárosodás és a nyelvi–kulturális törekvések egymáshoz fűződő viszonyából indul ki. A Kazinczy-émlékbeszédben elmondottakkal egybehangzóan úgy érvel, hogy a magyarság azért maradt fenn a történelem viszontagságos körülményei között, mert eltökélten védte a nyugati civilizációt, így „nemcsak saját fennmaradásáért, de az emberiség legszentebb érdekeiért küzdött”. Most is a nyugati polgárosodás védelmében áll a magyarság hivatása – fejtegeti Eötvös –, hiszen „Európa jóléte s biztonsága ismét azt igényli, hogy e helyen, melyet nagy részben hazánk foglal el, egy erős állam létezzék”. Ezt a szempontot kell összhangba hozni a „korszellemmel”, ami viszont éppen az európai államok belső viszonyaira jelentős befolyást gyakorló nemzetiségi törekvésekben nyilatkozik meg. A megoldás Eötvös szerint a Kemény Zsigmond által politikai nemzetként nevezett történeti alakulat fennállásában rejlik, vagyis abban, hogy „históriai jogaink” és az ország „dicsőségben gazdag múltja” „közös tulajdona” mindazon „népeknek, melyek századok óta a magyar korona alatt egy nemzetté egyesültek”. Eötvös arról akarja meggyőzni kortársait, hogy „különböző nemzetiségeket” a magyar korona alatt kellene a „közös szabadság alapján s nemzetiségi követeléseik teljes kielégítése mellett egy erős egésszé összeforrasztani”, mert ellenkező esetben a bécsi kormányzat oldja meg a kérdést birodalmi keretek között. Másfelől viszont a nem magyar népeknek is érdekében áll elfogadniuk a magyar alkotmányos szabadságot, hiszen korunkban, s különösen a magyarországi viszonyok között, nem privilégiumokkal és nyelvhatárokhoz igazított különálló területek kikerekítésével lehet a nemzetiségi igényeket kielégíteni, hanem „jól rendezett helyhatósági szerkezet által, mely eléggé tág körű legyen, hogy az egyes nemzetiségek szabad kifejlésére helyet adjon, s csak annyiban szoríttassék korlátok közé, mennyiben azt az állam egysége elkerülhetetlenül szükségessé teszi”.²⁹

Alig egy hónappal később Lukács értekezett a tárgyban, mintegy gyakorlatiasan továbbgondolva, amit Eötvös az alapelvek síkján fejtett ki. Lukács a kérdés tágabb összefüggéseit egyenesen az *Uralkodó eszmék* szellemében világítja meg. Amint a korábbi századokban a vallás – írja –, úgy most a nemzetiségek, nyelvek jogosultságának kérdése az, mely főrűgója a népek mozgalmainak és az európai politikának”. Olyan érzelmeket kavart és szenvedélyeket szít, hogy a legtöbbször „háttérbe szorítja még a szabadság érdekeit is”. A szerző többször is utal arra, hogy a nemzetiségi mozgalmak ebbéli természetét használta ki a „nemzetiségi egyenjogúság” programját zászlajára író bécsi kormányzat, amikor a szabadság alapjaira épített 1848-as berendezkedéssel szembefordította a Magyarországon élő nem magyar népeket, hogy aztán a nyelvek és kultúrák tényleges egyenjogúsága helyett a birodalom minden népcsoportjától elvegye a szabadságjogokat, és súlyos adóterheket rójon a lakosságra. Az 1848-as magyar törvényhozás ellenben következetesen érvényesítette a polgári jogegyenlőséget, sőt saját mulasztásait belátva egy évvel később a „nemzetiségek méltányos kívánatait” is kielégítette – utal Lukács a szegedi házhatározatra –, noha ez az intézkedés a fegyveres összecsapások forgatagában nem fejthette ki üdvös hatásait. Lukács szerint olyan megoldást kell találnia a leendő országgyűlésnek erre a kérdésre, amely „hazánk integritását, alkotmányos fejlődését és felvirágzását”, illetve a közigazgatás hatékony működését nem veszélyezteti. Ezt a lehetőséget Lukács éppen abban látja, mint Eötvös, nevezetesen az „önkormányzás alapján szervezett”, decentralizált államberendezkedésben, amelynek alkotóeleme a „község, a megye, az országgyűlés és az ennek ellenőrködése mel-

²⁹ *Pesti Napló*, 1860. 271–3236. sz., 1860. november 22. [A kiemelés az eredetiben.]

lett működő központi kormány”. Megítélése szerint a községi és a megyei képviselőtestület hivatalos nyelvén a közgyűlés többsége által választott nyelvet kell nyilvánítani, „úgy azonban, hogy tanácskozásban a minoritás tagjai, ha jónak látják, saját anyanyelvükön nyilatkozhatnak”. Egyedül az országgyűlések és a központi kormányhivatalok hivatalos nyelveként tartaná meg a szerző kizárólagosan a magyart, viszont a nemzetiségi egyenjogúság fent körvonalazott elveit, vagyis a helyi közösségek szabad nyelvhasználati jogát az oktatás területén is érvényesítené.³⁰

A decentralizált szerkezetű közigazgatás mellett érvelő egykori centralistákkal párhuzamosan fejtette ki álláspontját a nemzetiségi kérdéstről Kemény Zsigmond. Akárcsak Lukács, maga is éles szavakkal bírálja a Bach rendszer működését. Tanulságosnak tartja a magyarság számára az '50-es évek történéseit: a civilizáció álarcá mögé bújtatott kormányzati törekvések, amelyek a közigazgatás és a műveltség germanizálását célozták, megbuktak azon, hogy a magyarság önerőből, a társadalmi önszerveződés keretein belül őrizte meg és fejlesztette nemzetiségét. A magyar törvényhozásnak el kell kerülnie azt a hibát, hogy a műveltség terjesztésének örve alatt terjessze a magyar kultúrát, hiszen a honunkban lakó nem magyar népek sem fogják feladni „saját nyelvüket és nemzetiségi önérzetüket”. Sőt, ha a magyar politikai elit a bécsi kormányhoz hasonlóan bürokratikus eszközöket vesz igénybe – hangsúlyozza Kemény –, alighanem elidegeníti az alkotmánytól a nem magyar népeket. A „nemzeti individualitás szabad kifejleszthetése” korunkban ugyanis olyan igény nélkül az „alkotmányosság és az egyéni szabadság” mit sem ér. Eötvössel és Lukáccsal egybehangzóan Kemény is azt szorgalmazza, hogy a törvényhozás „történeti jogainkat az országban lakó többi nemzetiségek érdekeivel” összeegyeztesse. Megoldási javaslata nála is szoros összefüggésben áll a történetileg kialakult, decentralizált szerkezetű önkormányzatisághoz ragaszkodó alkotmányos hitvallásával. Azt ígéri a nemzetiségeknek, hogy nyelvüket épp úgy érvényesíthetik a „községi, városi s megyei tanácsstermekben”, mint az oktatásban, s ezen felül a civil élet terepén is szabadon szervezhetik a „nemzeti egyéniségek megtartására és kifejtésére szükséges” intézményeket.³¹

Eötvös 1861-es nemzetiségi törvénytervezete és fogadtatása a magyar liberális sajtóban

Akárcsak 1849-ben, 1861-ben is két tűz közé került a magyar törvényhozás. Egyfelől szembe kellett nézniük a magyar politikusoknak azzal a súlyos problémával, hogy az országban élő nem magyar népek önálló politikai-területi autonómiára jelentették be igényüket: mind a karlócai szerb, mind a túrócszentmártoni szlovák „nemzeti” kongresszus az ország történeti közigazgatását átrendező tervvel állt elő.³² Másfelől a magyar liberálisoknak azzal a kényelmetlen helyzettel is számolniuk kellett, hogy az udvar, feladva a birodalmi közigazgatás teljes német nyelvűségére vonatkozó távlatos terveit, újra a „népfajok egyenjogúságát” hirdette. A birodalmi vezetés immáron arra törekedett, hogy gyakorlatiasan közelítse meg a nemzetiségi kérdést, elsősorban a helyi közigazgatás, az oktatás, az egyházigazgatás és az egyesületi élet keretei között kielégítve a különféle népcsoportok nyelvi-

³⁰ Pesti Napló, 1860. 293–3258., 296–3261. sz., 1860. december 19., 20., 21., 22.

³¹ Pesti Napló, 1860. 254–3219., 283–3248., 301–3266. sz., 1860. november 2. december 6., 30. 1861. 1–3267., 87–3353., 93–3359. sz., 1861. január 1., április 16., 23.

³² Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*. 1. köt. Budapest. 1952. 28–35., 36–39.

kulturális igényeit.³³ Ebben a helyzetben kezdte meg munkáját az 1861-es országgyűlés által kiküldött, Eötvös vezette bizottság, amely a '48-as jogegyenlőség elvi–törvényi keretei között kívánta rendezni a nemzetiségi kérdést. Nem habozik tehát a bizottság javaslata elvetni a szerb és a szlovák a javaslatokat, s általában is a „külön engedmények”, vagyis a kollektív jogok rendszerét; egyszersmind a területi autonómiát is lehetetlennek ítéli, mert nyelvi–kulturális tekintetben kompakt közigazgatási egységeket Magyarországon nem lehet kialakítani, ellenkező esetben a kisebbségek „végelynomása” valósulna meg. A törvénytervezet nem az etnikumokat tekinti jogi személyeknek, hanem a különféle nemzetiségű polgárokat, illetve a „szabad egyesülés” terepén megszerveződő nemzetiségi „testületeket”. A *Pesti Napló* közös nemzetiségpolitikai koncepcióját érvényesítve a történetileg kialakuló világi és egyházi önkormányzatok keretei között, „törvényes intézkedésekkel” kívánja rendezni a kérdést. „Ily törvényes intézkedések elemeit nyújtják nálunk a századokon keresztül fennállott” községi önkormányzás, az egyéni jogokat is oltalmazó helyhatósági rendszer, illetve az egyházi és oktatási ügyekre egyaránt kiterjedő vallásfelekezeti autonómia. „E nézetből kiindulva” „két fő elvet” állapít meg a törvénytervezet. Először, hogy „Magyarországnak minden ajkú polgárai *politikai tekintetben* csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő *egységes és oszthatatlan magyar nemzetet* képezik”; másodsor, „hogy az országban lakó minden népek, névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, sat. egyenjogú nemzetiségnek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország *politikai egységének* korlátain belül az *egyéni és egyesülési szabadság* alapján, minden további nélkül szabadon érvényesíthetik”.³⁴

A törvénytervezet konkrét intézkedései nyomatékkal hivatkoznak és sok tekintetben emlékeztetnek is a vallásszabadságról rendelkező régi magyar törvényekre, annyi különbséggel, hogy a felekezetek, az egyházközségek és a helyi világi előljáróságok autonómiája mellett a 17. századi gondolkodástól még idegen egyéni szabadságot is nagy hangsúllyal szerepeltetik. Az „egyesek és a testületek nemzetiségi” jogai között a honpolgárok szabad közéleti nyelvhasználatát, a községi gyűlés, illetve az előljáróságon belüli „kisebbség” szabad nyelvválasztási jogát, a vallásfelekezetek és az egyházközségek nyelvi és oktatási autonómiáját, valamint a „vallásfelekezetek” és a „nemzetiségek” szabad oktatási–kulturális önszerveződését mondja ki. Ezen felül a közgyűlés többsége által választott nyelvet nyilvánítja hivatalossá törvényhatóságokban is, amellet, hogy a testület ötödét kitevő kisebbség nyelvhasználati jogát is biztosítaná. Egyedül az állami kormányintézmények és az országgyűlés nyelvét tekinti egységesnek, gyakorlati okokra hivatkozva természetesen magyarnak. Végezetül a leendő törvény végzéseit ünnepélyesen sarkalatos törvénynek nyilvánítja, lényegében tehát a történelmi magyar alkotmány részévé kívánja avatni, a nemzetiségi és a vallásfelekezeti kérdés szoros magyarországi összefonódására tekintettel pedig a protestánsok, illetve a görögkeletiek autonómiájáról rendelkező 1790: 26. és 27. sarkalatos törvénycikkeket megerősítendőnek nevezi.

Mindebből világos: az Eötvös nevével fémjelzett törvénytervezet a magyar alkotmányos politikai tradícióit követi és bővíti ki, illetve a *Pesti Napló* ide vonatkozó javaslatait konkretizálja. Legfőbb újdonsága az volt, hogy a politikai nemzet keményi–eötvösi koncepcióját logikusan végiggondolva világos rendet teremt a reformkori fogalomhasználatban, azaz

³³ Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt. Századvég, új folyam, 13. évf. (2008) 4. sz. 51–77.*

³⁴ A forrást teljes terjedelmében közli: Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika – tanulmány a magyar közjog és politika történetéből. Kolozsvár. 1944. 105–107. [A kiemelés tőlem – T. L.]*

élesen szétválasztotta a nemzet és nemzetiség fogalmát. Az előbbi alatt a nemzetiségi törésvonalakon átívelő, nyelvi–kulturális tekintetben semleges Magyarország történeti–politikai egységét, utóbbi alatt a politikum szférájától függetlenül létező nyelvi–kulturális közösségeket érti. Noha e szétválasztás, illetve a nemzetiségek számára biztosított egyenjogúság a nem magyar népek kollektív jogainak elismerését sugallja, a törvénytervezet elvi bevezetője egyértelműen fogalmaz: elutasítja a kollektív jogokat, s konkrét javaslatai sem lépik át a klasszikus liberális jogegyenlőség, illetve a régi önkormányzatiság keretét. Miközben tehát a szöveg a nemzetiségek egyenjogúságáról beszél, voltaképpen „csak” az egyének és az önszerveződő „testületek” egyenjogúságát, azaz a községi eljáróságok, a felekezetek, az egyházközösségek és a társadalmi önerőből megszervezett oktatási–kulturális intézmények autonómiáját ígéri.

A karlócai szerb, illetve a túrócszentmártoni román tervezet és az Eötvös által körvonalazott modell között ég és föld volt a különbség, de a nem magyar országgyűlési képviselők által beterjesztett külön-javaslat sem volt összeegyeztethető a bizottság elképzeléseivel, hiszen alapjaiban kérdőjelezte meg a politikai nemzet keményi–eötvösi felfogását. Magyarországot „politikai nemzetiségnek” nevezte, a „nemzet” fogalmát pedig a nyelvi–etnikai kollektívakkal azonosította; nem a fennálló intézményes–közigazgatási kereteket vette alapul, hanem a megyei önkormányzatok nyelvhatárokhoz igazított átszervezését, illetve megyei közgyűlési mandátumok nyelvi–nemzetiségi számarányoknak megfelelő felosztását igényelte; lényegében tehát nem a politikai szférától függetlenül létező nyelvi–kulturális közösségek („nemzetiségek”), hanem a közigazgatási rendszert strukturáló „nemzetek egyenjogúságáról” beszélt.³⁵

Nem csoda, ha az országgyűlési tárgyalások berekesztése után a nemzetiségi kérdés nem került le a magyarországi politikai élet napirendjéről. S már csak azért is érdemes volt magyar oldalról a kérdést alaposan körüljárni, mert az udvarban reálpolitikai célokat követve egészen a kiegyezésig komolyan fontolgatták az önálló Szerb Vajdaság, illetve a szlovákok által igényelt területi–közigazgatási autonómia tervének elfogadását.³⁶ A magyar liberális közvélemény derékhadra tehát minden szempontból fontosnak tartotta, hogy a nyilvánosság előtt megvédje Eötvös álláspontját, illetve az 1861-es többségi törvénytervezet koncepcióját. A Deák elképzeléseit támogató felirati párt soraiból először Madách Imre fejtette ki véleményét a kérdéstről a *Magyarország* hasábjain. Eötvös nyomdokain járva világosan szétválasztja a politikai–alkotmányos és a nyelvi–kulturális közösségeket: „A nemzetiség kétféle fogalmat fejez ki. Történelmi fejlődésen alapuló politikai nemzetiséget. Vagy külön faji származást, s külön nyelvűséget.” Az előbbi a szabadsággal áll összefüggésben, és etnikailag semleges, „közjogi fogalom”, a másik pedig „lelki magánjog, mint a művelődés, mint a vallás gyakorolhatásának joga, miket az államnak vezetni s rendezni akarni nem csak nem kell, sőt nem is szabad, csak védeni köteles minden külérőszaktól”. Az általánosságokról a konkrét magyarországi helyzet ecsetelésére áttérve Madách a politikai nemzet fogalmát fejt ki, miszerint „politikai nemzetiség hazánkban mindig csak egy volt”, nyolcszáz év története forrasztotta össze magyart, szerbet és horvátot, következésképpen „Magyarország határai között más történeti vagy politikai nemzetiség, mint a magyar nem lehet”. Hazánkban a népek politikai entitásként való elismerésére nincsen mód, már csak azért sem, mert a felvilágosodásból eredő természetjog, amely a honpolgári jogegyenlőséget feltételezi, nem fér össze a kiváltságokkal. A nemzetiségi kérdést megoldani csak a „személyes szabadság gyakorolhatása” által lehet, épp úgy, mint az egymás mellett élő val-

³⁵ Kemény: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 45–48.

³⁶ Deák: *Soknemzetiségű nemzetállam*, 67–81.

lásfelekezetek problémáját. Madách szerint ez a koncepció „lebegett az 1861-es országgyűlés nemzetiségi bizottmány szeme előtt, midőn javaslatában, melyet egész terjedelmében pártolok, a nyelvi nemzetiségek kielégítését a személyes szabadság elvén véleményezé mindazon határig, mely azt a politikai nemzetiség elismerésétől választja”.³⁷

Ugyancsak az eötvösi tervezet védelmében értekezett a *Magyarország* lapjain a kérdésről a felirati párt másik fontos gondolkodója, Eötvös régi barátja, Szalay László. Ő kifejezetten élesen vetette el a nem magyar képviselők különvéleményét, mondván, a benne foglalt koncepció életbeléptetése csakhamar Magyarország fölbomlását eredményezné. Márpedig szerinte Magyarországnak „egységes államnak, az egységes magyar nemzet államának kell maradnia”. Szalay az egyik legnagyobb nehézséget abban látja, hogy az egyenjogúság–egyenjogúsítás fogalma „sokféleképpen lévén értelmezhető, belőle mindenki azt érthette ki, a mi után józanul vagy botorul esengett”. Nehéz kérdés állt tehát az 1861-es országgyűlés s a megoldásban feladatot vállaló Eötvös előtt – utal név szerint is a báró meghatározás szerepére Szalay. Olyatén feladat, „minőt még semmi állam nem fejtett meg, sem a múltban sem a jelenben; s melyet mi is csak annyiban fogunk megfejteni, mennyiben következetesek maradunk az alsóházi választmány által felállított alapelvhez: hogy a szerbek, a románok sat. Magyarország területén nem mint Sonderbundra vezethető különszervű nemzettestek, hanem mint egyének” élvezhetnek jogokat. E minőségükben „azonban a legtágasabb alapon, tehát szabad egyesülés alapján, nemzeti igényeiket megszorítás nélkül” érvényesíthetik, „első sorban a leghatalmasabb tényezők, egyház és iskola által”.³⁸

Bár a felirati és a határozati párt között a politikai taktika megválasztásában lényeges eltérések voltak, az utóbbi politikai csoportosulás szószólóinak többsége ugyancsak az 1861-es eötvösi nemzetiségi törvénytervezettel összhangban foglalta össze álláspontját a nemzetiségi kérdéstről. A határozatiak egyik legjelesebb tollforgatója, a *Magyar Sajtó* szerkesztője, Jókai Mór például *Politikai nemzetiség* című cikksorozatában veszi védelmébe azt a nemzetfogalmat, amelyet Kemény és Eötvös publicisztikája, illetve az 1861-es törvénytervezet képviselt. A magyar nemzet „ugyanazon határok, ugyanazon történelmi múlt ugyanazon érdekjövendő, egy közös alkotmány, egynemű intézmények által összeforrasztott bár különajkú népfajok szövetsége”. Azaz olyan történelmi–politikai „egység”, amelyen belül a hazafiúság mellett a „fajbecsülés önérzete” is létezik, ám az érdekek egyezése és az alkotmány az ország „népfajait” egymáshoz „forrasztja”. Bár Jókai az 1861-es törvényjavaslatra nem hivatkozik, álláspontja teljesen egybevág Madáchéval és Szalayéval: „Magyarország külön népeit sem természeti határok szerint földtanilag szétdarabolni, sem fajok szerint egymás tömegéből kiválasztani, sem megosztott külön intézmények által egymással ellentétbe hozni nem lehet.” A különféle ajkú népek békés együttélését egyfelől a polgárosodás biztosíthatja, amely a vasúthálózat, az ipar, a kereskedelem, a bankok és a gazdasági társaságok terjedése révén jólétet és biztonságot teremt az országban, egyszersmind lehetőséget nyit nem magyar népek gazdasági önszerveződése előtt. Másfelől pedig arra is gondot kell fordítania a törvényhozásnak, hogy „a nemzeti nyelv művelődésére ható mindennemű intézmények az iskolától kezdve a kultusz igényein át, egész a színházakig és a magasabb tudományos intézetekig minden önerejű nemzetiség számára” biztosítsanak „az állam kezdeményezése és protekciója mellett; mely elv természetesen vonja maga után azt, hogy egy kiművelt nyelv sem lehet kirekeszthető a közigazgatás és államélet működéseiből”.³⁹

³⁷ Magyarország, 1861. 8. sz., 1861. jan. 10.

³⁸ Magyarország, 1862. 5., 7., 8. sz., 1862. jan. 8., 10., 11.

³⁹ Magyar Sajtó, 1862. 26., 27., 29., 31., 33., 55., 60. sz., 1862. febr. 1., 2., 5., 7., 9., márc. 7., 13.

A nemzetiségi kérdésben a *Magyar Sajtó* hasábjain publikáló szerzők lényegében nem térnek el Jókai álláspontjától. Csaknem mindegyikük érvényesíti nemzet és nemzetiség éles megkülönböztetését. „A magyar haza annyit tesz, mint a magyar sz. korona alatt lévő tartományok területe; a nemzet annyit, mint a magyar korona népeinek összessége, – a nemzetiség pedig a népfajok kisebb-nagyobb csoportozata.” Azaz „Magyarország nemzetét a haza minden külön fajú és nyelvű nemzetiségeinek az egy alkotmány, törvény által összeforrott egysége képviseli.” Miután az 1848-as törvény „politikai jogegyenlőséget léptetett életbe” – hangoztatják a *Magyar Sajtó* publicistái –, a nemzetiségi igényeket nem lehet „külön közjogokkal bíró területek” vagy „független kantonok” vagy egyéb előjogok által ki-elégíteni. A rendi válaszfalak ledöntése után nem lehet újabb sáncokat húzni a társadalom csoportjai közé. Már csak azért sem, mert a magyar nemzetiség szellemi és számbeli túlsúlyát nem kívánja érvényesíteni „úgy”, mint a franciák és az angolok. „Sőt egyenjogúságot törekszik létrehozni a külön nyelvű népfajok között.” A közéletben „nyelvbéli” jogokat biztosít tehát, ami a szó „szabadelvű értelmében jogos és méltányos”, s az országgyűlésben nem teremt „bábeli zűrzavart”. Kultúraápolásra nézve pedig „szabad tért engedünk: érezen és működjenek nemzetisége érdekében minden nemzetiség külön”, „őszintén óhajtjuk”, hogy a népek nyelvi–kulturális tekintetben kifejlődjenek.⁴⁰

A *Magyar Sajtó*ban közétett cikksorozatát röpirattá formálva és újabb adalékokkal kiegészítve világosan s kissé didaktikusan foglalta össze a liberális közvélemény álláspontját a nemzeti–nemzetiségi kérdéstről Peláthy István. Gondolatmenetének középpontjában *hazafiság és nemzetiség, politikai és nyelvi nemzetiség*, illetve *nemzet és nemzetiség* világos szétválasztása áll. Amíg a politikai nemzetiség, a haza vagy a nemzet „terület, alkotmány, törvények és intézmények” kérdése – írja –, addig a nyelvi nemzetiség vagy a nemzetiség a „nyelv és a népjellem” alapján körülírható közösségeket takarja. Peláthy nem hagy kétséget a felől, hogy „egy hazában” csak „egy politikai nemzetiség”, másképpen „nemzet” létezhet, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy ez az egyetlen nemzet, „minthogy különben is a haza egyenjogú polgárai vagyunk, minden népfaj közös tulajdona”, a „különböző népfajok összességét fejezi ki”. Egyszóval honunkban a nemzetről szólván „mindig az *egy* nemzetet értjük, azt t. i.: mely a magyar haza nemzetiségeinek összességéből áll: a *magyar nemzetet*”. Ami pedig „külön nemzetiségek” „méltányos” és „jogos” igényeit illeti: az 1848-as jogegyenlőséget kell alapnak tartanunk, amiből önként következik, hogy a „hazai nemzetiségek kérdése nem lehet egyéb, mint tisztán *nyelvkérdés, népszokások és jellem kérdése, a külön nemzetiségek nyelvének és népjellemének biztosítása és függetlenné tétele*”. Azaz olyan nyelvi–kulturális autonómiát kell törvénybe iktatni, amely a nem magyar népcsoportok „saját nyelvét és népjellemét” a magyarság „nyelvével és népjellemével egyenjogúvá” teszi. Peláthy többször hivatkozik Belgium példájára, ahol ugyancsak egyetlen politikai nemzet és ennek megfelelően egyetlen hivatalos nyelv létezik, ám a flamand nemzetiség mégis szabadon használhatja anyanyelvét tartományi és helyi keretek között, illetve az oktatás intézményeiben. Ugyanezt a helyzetet Magyarországon az 1861-es törvényjavaslat életbeléptetésével lehet megteremteni. A magyar nemzet tehát „óhajtva várja az alkalmat, hogy az 1861-ki országgyűlési program alapján, és amennyiben az alkotmány és közös hazai terület épségével összefér, még tágabb alapon is, – a különböző nemzetiségek nyelvbéli jogegyenlőségét törvényben kimondhassa”.⁴¹

⁴⁰ Magyar Sajtó, 1862. 84., 85., 88., 89., 124. sz. 1863. 106., 122., 230., 232., 268., 274., 280., 285., 291., 295. sz. 1864. 47., 53. sz., 1862. ápr. 11., 12., 16., 17., máj. 29., 1863. máj. 8., 29., okt. 8., 10., nov. 21., 28., dec. 5., 12., 19., 24., 1864. febr. 27., márc. 5.

⁴¹ Peláthy István: *Hazafiság és nemzetiség*. Pest, 1865. [A kiemelések az eredetiben.]

Miközben a liberális közvélemény egyértelműen kiállt az 1861-es országgyűlés nemzeti-ségi törvénytervezete mellett, 1865-ben maga Eötvös is tollat fogott, hogy bővebben fejtsse ki véleményét. Noha jóval szélesebbre vonja a kérdés horizontját, mint kortársai, ugyanis az *Uralkodó eszmék*ben kifejtett nézeteit összefoglalva tág történetfilozófiai és geopolitikai összefüggésekben értekezik a magyarországi helyzetről, tartalmilag nem akar többet és mást mondani az előbb ismertetett álláspontokhoz képest. Külön leszögezi, „olvasóim jelen iratomban csak azon elvek bővebb fejtegetését fogják találni, melyeket a nemzeti-ségi kérdés tárgyában az utolsó országgyűlés által kiküldött bizottmány jelentésében s törvényjavaslatában felállított...” Az uralkodó eszmék mibenlétét, az európai civilizáció folyamatát és a nemzeti-ségi mozgalmak kibontakozását taglaló általános elvi bevezetője után, a magyarországi helyzet történeti bemutatásakor ismét csak a politikai nemzetfogalom szempontjait érvényesíti. „Nálunk az állam egységéről, a korona feloszthatatlan hatalmáról” Európában példa nélkül álló „tisza eszmék léteztek”. A hon „külön ajkú lakói nyolc századon át egy ország polgárainak érezték magokat, kik nyelvökre nézve szlávok, oláhok, németek maradtak, de soha egy percig sem szűntek meg magyarok lenni, s kiknél a szívósság, mellyel saját nyelvökhöz ragaszkodtak, a hazának egységét soha nem veszélyeztette; mert valamint a másfél százados török járom alatt, úgy később is minden egyes nemzetiség saját szabadságának biztosságát csak a közös haza hatalmában s szabadságában keresheté”. Miközben tehát a „magyar birodalom” „nemzeti-ségi tekintetben soha egyé nem válhatott”, „mint politikai nemzetiség” mindig is „kompakt egészet képezett”.⁴²

Eötvös a nyelvi–etnikai konfliktusok magyarországi megjelenését a 18. század végétől eredezteti, s az európai polgárosodás szükségszerű velejárójának tartja. A nemzeti törekvéseknek két honi irányát különbözteti meg: egyike „az ország politikai egységének (a történeti nemzetiségnek), másika a faj- s nyelvi nemzetiségeknek jogosultságára hivatkozik”. Megítélése szerint mindkét irányzat túlzó követeléseket fogalmazott meg, a kérdést viszont csak úgy lehet megnyugtató módon és végérvényesen rendezni, ha a megoldás „mind e két iránynak megfelel, s a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyiránt eleget tesz”. Ami a történeti–politikai egységhez fűződő, nyilvánvalóan a magyarság képviselői által megfogalmazott „méltányos” igényeket illeti: Eötvös az európai polgárosodás és az orosz hatalmi érdek – már a reformkorok által is hangoztatott, az ’50-es években Kemény által részletesen ecsetelt – ellentétéből indul ki. Akárcsak a kora újkorban, a „nyugati civilizáció határszélein két nagy nemzet között állunk” – fejtegeti Eötvös –, s e hatalmak „egyike” – nyilvánvalóan a cári – ki akarja terjeszteni hatalmát az „egész Duna völgyére”. Ráadásul a török birodalom hamarosan fel fog bomlani. Ha tehát a nyelvi törésvonalak mentén kívánjuk elrendezni a nemzeti-ségi kérdést és a civilizációk határán fekvő régió sorsát, akkor kicsiny, tartósan bizonyosan életképtelen államocskák alakulnának annak a történeti képződménynek a helyén, amely az európai polgárosodás és szabadság vívmányait óvja. Következésképpen nem csupán a magyarság sorsa, de a honunkban lakó nem magyar népek boldogulása is azon nyugszik, hogy a „Szent István koronája által összefoglalt” államalakulat megőrizze politikai egységét. Ami pedig a nem magyar „méltányos” igények kielégítését illeti: Eötvös Tocqueville elemzésére hivatkozik, de lényegében ismétcsak reformkori ellenzéki liberális hagyományt folytat. Megítélése szerint a francia és a porosz típusú centralizáció honunkban nem kivihető és nem is kívánatos. Részint azért nem, mert történeti tradícióinknak és alkotmányunknak a decentralizált szerkezetű társadalmi önkormányzatiság „lényeges részét képezi”. Másrészt a túlzott centralizáció jelentősen korlá-

⁴² Eötvös József: *A nemzeti-ségi kérdés*. In: Fenyő István (szerk.): *Reform és hazafiság*. Budapest, 1978. 3. köt. 360–362.

tozná a nem magyar népek helyi önszerveződését. Végeredményben tehát Magyarország szerencsés helyzetben van – vonja le a következtetést Eötvös –, a magyar közigazgatási berendezkedés és a nemzetiségi igények kielégítése „kölcsonösen feltételezik egymást”.⁴³

A megoldási javaslatok részletesebb kifejtése előtt Eötvös két, egymással összebékíthetetlen koncepciót vesz számba. Az egyik „törvényben szabatosan meghatározott jogkör”, vagyis kollektív jogok alapján óhajtja a problémát megoldani. A másik pedig a honpolgári jogegyenlőség és a fennálló önkormányzati intézmények keretei között képzeletben rendezni a kérdést. Eötvös az előbbi lehetőséget „túlzónak”, „teljesíthetetlennek” tartja, olyan új „kaszta-rendszernek”, amely a „középkor állapotjait” hozza vissza, tehát „egész civilizációnk irányával ellenkezésben” áll. Ezen az általános megállapításon felül hosszasan sorolja a báró azokat a gyakorlati akadályokat is, amelyek a kollektív jogok rendszerét, a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítését és a törvényhatósági intézmények etnikai alapú felosztását, összességében tehát a nem magyar országgyűlési képviselők 1861-es elgondolását kivihetetlené teszik Magyarországon. Fejtegetése végére érve többször is nyomatékosan leszögezi, hogy „a nemzetiségi egyenjogúság praktikus kivitelére csak az 1848-i törvényeknek végrehajtása s az kívánatik, hogy közigazgatási szervezetünkben az önkormányzás elvéhez, azaz azon formához ragaszkodjunk, melyet hosszú múlt s a nemzet erkölcsi és szokásai egész létünkkel összeforrasztottak”.⁴⁴

Eötvös röpiratához magyar liberális részről a Pesti Napló fűzött kommentárt. A névtelenül publikáló szerző dicsérte a báró írói zsenialitását, elismerően nyilatkozott széles látókörűségéről és helyes politikai helyzetfelfogásáról, s a legtöbb megállapítását „örömet” írta alá a lap nevében. Csupán néhány apró megjegyzést tartott fontosnak megjegyezni a báró fejtegetéseivel kapcsolatban, a zárszóban viszont megintcsak hitet tesz a röpirat által képviselt koncepció mellett, s végül, mintegy Eötvös nézeteit summázva, hozzáfűzi a következőket: „Bevégett tényként áll e hon minden lakóinak érületében, hogy minden nemzetiségnek saját nyelve művelésére, nemzetiségének kifejtésére jogában és szabadságában álljon mindazon eszközöket felhasználni, melyek az állam biztosságával megférnek – míg politikai tekintetben mindannyian egyenlők, azaz ugyanazon haza egyenjogú polgárai vagyunk.”⁴⁵

Összegzés

Dolgozatunkban azt igyekeztünk bizonyítani, hogy nincsen éles cezúra a reformkori és a Világos utáni liberális ellenzéki nemzetfelfogás között, hiszen már a '40-es évek liberális gondolkodói sem ragaszkodtak a helyi önszervezések, az egyházközségek és a hozzájuk tartozó oktatási–művelődési intézmények nyelvi–kulturális egyneműségéhez. A szabadságharc tapasztalatait levonó liberális ellenzéki gondolkodók tehát nem valami új „paradigmat” alakítottak ki, hanem a decentralizált szerkezetű önkormányzatisággal és az európai polgárosodással szorosan összefonódó magyar alkotmányos tradíciót gondolták újra, olyképpen, hogy a különféle nyelvek és kultúrák érvényesülésére a községi, megyei, felekezeti, egyházközségi, iskolai és civil autonómiák keretei között nyíljék tér. Amíg tehát a reformkor minden áron el akarták érni, hogy a társadalmi önszerveződés magasabb fórumain a magyarság fölénye bontakozzék ki, addig a liberális ellenzék Világos utáni szószólói óvatosabbak voltak. Belátták, hogy a magyarság csakis az adminisztratív eszközöket mellőzve, társadalmi önerőből, a közösségi önszerveződés terepén válhat a magyarországi középosz-

⁴³ Eötvös: *A nemzetiségi kérdés*, 369–434.

⁴⁴ Eötvös: *A nemzetiségi kérdés*, 435–451.

⁴⁵ Pesti Napló, 1865. 126–4538. sz., 1865. június 2.

tály társadalmi, gazdasági és kulturális súlypontjává, egyszermind az európai értékek zászlóvivőjévé, a polgárosodás kárpát-medencei éllóvasává. Ám miközben öszintén szorgalmazták a nem magyar népek nyelvi–kulturális igényeinek kielégítését, élesen elutasították a nyelvi–kulturális közösségeket szerintük egymástól elszigetelő kollektív jogokat, s eltökélten védtek azon politikai hitvallást, hogy a Magyar Királyság területén élő társadalom egységes politikai nemzetet alkot. S már csak azért is fontosnak tartották a nemzetfogalom nyelvi–etnikai törésvonalakon átívelő politikai minőségének hangsúlyozását, mert komolyan számoltak a Habsburg-monarchia és benne a Magyar Királyság fennállását fenyegető „keleti kérdés”, illetve az európai polgárosodás vívmányaival szemben álló „cári hódítás” veszélyeivel. Összességében tehát a fennálló intézményes keretek között, az állampolgári jogegyenlőségben és a decentralizált szerkezetű önkormányzatiságban rejlő lehetőségek mély kiaknázásával akarták kielégíteni a nem magyar népek nyelvi–kulturális igényeit.

A nemzeti–nemzetiségi kérdés illetően felfogása először Kemény Zsigmond röpirataiban körvonalazódott, az 1860-as évek első felében pedig a liberális közvélemény közös politikai meggyőződésévé érett. Noha Eötvös a nemzetiségi törvény előkészítésében nélkülözhetetlen munkát vállalt, nem szabad szerepét túlértékelnünk. Koncepciójával korántsem elszigetelten állt a politikai élet színpadán: álláspontjával egybehangzóan nyilatkozott a liberális közvélemény java – Kemény Zsigmondtól és Lukács Mórictól kezdve Madách Imrén és Szalay Lászlón át egészen Jókai Morig és Peláthy Istvánig –, s 1861-es törvényjavaslatát védelmébe vette mindenki, aki e kérdésben magyar oldalról megszólalt. E liberális csoportnak azért volt nehéz érvényre juttatnia koncepcióját, mert a szerb és szlovák területi autonómiát olykor taktikai okokból pártoló birodalmi kormányzat nemzetiségpolitikai tervei az országban élő nem magyar népcsoportok szószólóit felbátorította, a magyar félben viszont a félelmi beidegződéseket, az udvar felé kacsingató nem magyar nemzetiségekkel szembeni előítéleteket erősítette föl.⁴⁶ Ráadásul az sem könnyítette meg a helyzetet, hogy amíg a magyar liberális közvélemény szószólói országos síkon nézték a problémát, addig a magyarországi nyilvánosság második vonala a kérdés igazi tétjét a vármegyei önkormányzatok sorában látta. A megyei közönség magyar többsége mindenáron meg akarta őrizni a törvényhatóságok magyar jellegét, nem magyar kisebbsége viszont a vármegyék nyelvi–nemzeti alapú átszervezésében volt érdekelt. Az nemzetiségi kérdés „méltányos” rendezését remélő politikusoknak e két, Eötvös szemszögéből nézve „túlzó” álláspont között kellett egyensúlyozniuk. Eötvös hol ennek, hol annak a tábornak tett engedményeket. Az 1861-es törvénytervezet *preambulum*át gúnyosan bíráló nem magyar közvéleménynek gesztusokat téve az 1867-es országgyűlés albizottsági javaslatából elhagyta a politikai nemzet fogalmát, ezzel viszont a vármegyék éles hangú tiltakozását váltotta ki, miközben a nem magyar politikusokat sem sikerült megnyernie.⁴⁷ A központi bizottság javaslatába már nem is írt *preambulum*ot, viszont visszaállította a megyék hivatalos nyelveként a magyart, azzal a kikötéssel, hogy a jegyzőkönyvet bármely más nyelven is vezetni kell, ha a testület legalább ötöde óhajtja, s e nyelveket a közgyűlési tanácskozásokon is használni lehet.⁴⁸ Deák, akinek a szövegezését végül a többség elfogadta, a központi bizottság által javasoltakon lényegileg nem változtatott, csupán a törvénytervezet szerkezetét rendezte át, és újra *preambulum*ot írt a paragrafusok elé: ismét kimondta a politikai nemzet elvét, a nemzetiségek egyenjogúságát pedig egyértelműen a honpolgári jogegyenlőség összefüggésében tárgyalta.⁴⁹ Meg-

⁴⁶ Deák: *Soknemzetiségű nemzetállam*, 78.

⁴⁷ Kemény: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 49–52.

⁴⁸ Kemény: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 106–110.

⁴⁹ Kemény: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I. 125–128.

győződésünk szerint azért vetette latba tekintélyét és lépett fel ilyen határozottan, hogy elejét vegye a hosszasan elhúzódó vitáknak, s minél előbb érvényre juttassa a törvénytervezet konkrétumait, amelyek a vallásfelekezeti önkormányzatokról és a közoktatásról szóló törvényekkel együtt valóban biztosították a nem magyar polgárok közéleti nyelvhasználatát és szabad oktatási–kulturális önszerveződését.⁵⁰

LÁSZLÓ TEVESZ

The ethnic minority policy of József Eötvös and the constitutional-nationalist tradition of the Deák Party, 1860-1868

In the paper the author's goal was to prove that in the Reform Era the Hungarian liberals had not been thinking in terms of a French-style centralized nation state, as, adhering to the old Hungarian constitutional judiciary tradition, they accepted that the country's linguistic and ethnic diversity prevailed through the educational and cultural institutions of local communities and parishes. Drawing the conclusions from the events of 1848-49, they improved upon this very tradition, allowing more room for ethnic and linguistic diversity, namely in county governments and on the higher levels of clerical administration and civil life. Not giving up the political creed of believing that ethnic groups living on the territory of the Kingdom of Hungary form a unified political nation, they intended to satisfy the linguistic and cultural demands of non-Hungarian peoples by exploiting the possibilities of decentralized self-governance and legal equality, while maintaining the status quo. This approach to the minority issue was first outlined in Zsigmond Kemény's pamphlets, and later, in the first half of the 1860s, it became the common political conviction of the liberal public. Although Eötvös undertook an indispensable task in preparing the minority act, his role must not be overestimated. His law concept was far from isolated in the political field: most of the liberal public shared his views, and everyone who has taken the floor from the Hungarian side spoke in defense of his 1861 bill. And finally, with some modifications, his concept did prevail in the 1868 minority act of Ferenc Deák.

⁵⁰ Az 1868. IX. tc. mind a szerb, mind a román görögkeletiek számára biztosítja az önálló patriarchátust. Az 1868. XXXVIII. tc. az anyanyelvi oktatási jogát mondja ki, a felekezeteknek, illetve az egyházközségeknek csaknem teljes, a községeknek meglehetősen széles oktatási autonómiát biztosít. Az 1868. XLIV. tc. a törvényhatóságok fent említett nyelvhasználati szabályain túl biztosítja a községi gyűlések nyelvhasználati autonómiáját, a felekezetek és az egyházközségek nyelvi–oktatási autonómiáját, a magániskolák és magántársulások autonómiáját, illetve a honpolgárok meglehetősen széleskörű nyelvhasználati jogait.